

Ten geleide

De planning van de chaos en de reactie van Solidariteit

Enige achtergrondinformatie bij de drie Poolse
dokumenten

door Pieter van Driel en Jerzy Wola*

De nu volgende documenten uit Polen hebben gemeen dat zij alle drie het beeld laten zien van een centraal geplande economie die verworpen is tot een 'geplande chaos'. En juist op dat punt vooronderstellen ze tot op zekere hoogte enige kennis van de sociaal-economische geschiedenis van het land, met name vanaf 1956. In het eerste deel van deze redactionele bijdrage aan het themagedeelte van deze *TPE*-aflevering wordt van die geschiedenis in vogelvlucht een schets gegeven. De pretentie van deze schets reikt niet verder dan het geven van een samenvatting van enige recente literatuur over Polen. Het tweede deel bevat enige achtergrondinformatie over de stappen die *Solidariteit* in 1981 reeds gezet heeft om tot economische hervormingen te komen. Vooral de reeds gerealiseerde vormen van arbeiderzelfbestuur betekenden de facto een belangrijke machtsverschuiving in de Poolse economie en daarmee in de Poolse samenleving.

1. De planning van de chaos¹

In de jaren zestig kende Polen een voor het Oost-Europa van die

* Met dank aan Reinier de Lang.

1. Deze paragraaf is geheel gebaseerd op de volgende literatuur:

W. Brus, 'Die Revolution in Polen', in: *Polen, Symptome und Ursachen der politischen Krise*, VSA, Hamburg 1981, pp. 7-32.

D.M. Nuti, 'Poland: Economic Collapse and Socialist Renewal', in: *New Left Review* nr. 130, nov./dec. 1981, pp. 23-36.

D.M. Nuti, 'Socialism on Earth', in: *Cambridge Journal of Economics*, vol. 5 nr. 4, dec. 1981, pp. 391-403.

B. Simatupang, 'De oorzaken van de economische crisis in Polen', in: *Economisch-Statistische Berichten*, 15-7-'81, pp. 668-674.

M. Ashton, 'Poland and Economic Reform', in: *Critique* nr. 14, 1981, pp. 97-104.

M. Datur, 'Neue Arbeiterklasse oder fehl-geschlagene Sozialisation bäuerlicher Arbeiter', in:

Leviathan, sept. 1981, pp. 263-283 (waarin de sociale achtergrond van de opkomst van Solidariteit geanalyseerd wordt, en een duidelijke relatie gelegd wordt met de wijzigingen in de (werkgelegenheids)structuur van de Poolse economie in de jaren zeventig en de veranderingen in de scholingsgraad).

E. Böhm, 'Im Kaufrausch die Kontrolle verloren', in: *Der Spiegel*, 25-1-'82, nr. 4, pp. 98-99.

Voor een uitvoerige, goed gedocumenteerde analyse van de economische en politieke situatie in Polen zie: D.M. Nuti, 'The Polish crisis: economic factors and constraints', in: *The Socialist Register* 1981, pp. 104-143.

tijd vrij lage economische groei van 6% per jaar, met een nog veel lagere jaarlijkse loonstijging van minder dan 2%. Gomulka, die na de onderdrukte stakingen van 1956 (Gdansk) aan het bewind was gekomen, voerde een voorzichtige politiek van prioriteit voor uitbreiding van de werkgelegenheid en voor uitbreidings-investeringen zonder modernisering en zonder verhoging van de kapitaalsintensiteit. Deze zogenaamde 'extensieve' investeringen werden vooral gericht op de basissectoren. Polen werd in die tijd een netto-exporteur van voedsel en brandstoffen.

Aan de modernisering van de *landbouw* werd echter nauwelijks aandacht besteed. In de behoefte aan graan kon het land zelf voorzien, maar de veestapel bleef klein. Tegen het eind van de jaren zestig begon de arbeidsproductiviteit te dalen, het inkomen per hoofd stagneerde, en er moest meer werkgelegenheid komen om de bevolkingsexplosie van na de tweede wereldoorlog op te vangen. Het vijfjarenplan van 1970-1975 – met opnieuw alle nadruk op investeringen – werd ingezet met een reeks forse prijs- 'aanpassingen', waarbij de prijzen van basisproducten als voedsel en kleding met 20-70% stegen, terwijl luxegoederen als TV's, wasmachines en dergelijke, ongeveer 10-20% in prijs daalden. Na de bloedige onderdrukking van de hiertegen gerichte massale stakingen moest Gomulka het veld ruimen voor Gierk, een plaatselijk partijleider uit het industriële en mijnbouwcentrum van Polen. Gierk kondigde een snelle loonstijging aan en hervormingen gericht op decentralisatie, waarbij de planvorming gedeeltelijk verschoven werd naar de managementscentra (*zjednoczenia*) en grote ondernemingen meer zelfstandigheid kregen.

In de loop van 1972 lanceerde hij een ambitieus programma om de economie in een stroomversnelling te brengen. Het plan stelde op een combinatie van een sterke toename van de investeringen, modernisering van de produktie met behulp van westerse technologie, sterke verhoging van de partikuliere (met name luxe) consumptie en een financiering van dit alles met westerse leningen. Verwacht werd dat de stijging van de lonen samen met de invoering van materiële prikkels een verhoging van de arbeidsproductiviteit zou opleveren, hetgeen samen met voorspelde stijgende exporten voldoende zou moeten opbrengen om het programma te kunnen financieren en de leningen te kunnen afbetalen. Het leek – gegeven de erfenis van Gomulka en de dwang tot modernisering en uitbreiding van werkgelegenheid – op een poging om hervormingen af te kopen met loonstijgingen. Maar al snel begonnen de investeringen uit de hand te lopen. Een afgewogen totaalconcept was er niet, en de decentralisatie van de besluitvorming leidde tot een versterking van de posities van ministeries voor afzonderlijke bedrijfstakken en grote

ondernemingen, die erin slaagden om hun in allerijl ingediende plannen goedgekeurd te krijgen. Was in 1970 het aandeel van de investeringen in het Nationaal Inkomen al hoog (26%), in 1974-'75 liep dat aandeel op tot meer dan 35% per jaar; daarmee kwamen de investeringen in de periode 1970-'75 uit op meer dan het dubbele van wat oorspronkelijk voorzien was in het vijfjarenplan. Het Nationaal Inkomen steeg in vijf jaar met bijna 20%; de lonen nominaal met zo'n 80%.

Reeds in 1973 kwamen de eerste problemen aan het licht. De Poolse bouw- en konstruktiebedrijven bleken niet in staat om al die gestarte investeringsprojekten tegelijk van materiaal en gebouwen te voorzien, zodat aanzienlijke vertraging optrad. Vanaf 1973 stegen de lonen sterker dan de arbeidsproduktiviteit — die overigens minder toenam dan verwacht, en tussen 1970 en 1975 met slechts 8% steeg. De prijzen werden nagenoeg konstant gehouden, maar de groei van de konsumptiegoederenproduktie kon het tempo van de loonstijging bij lange na niet bijbenen. Nog altijd had een groot deel van de investeringen een extensief karakter (de arbeidskosten bedroegen gemiddeld zo'n 40%). Al met al stegen de produktiekosten voor de bedrijven zeer sterk, waardoor zij meer overheidssubsidies nodig hadden.

De stijgende investeringskosten, als gevolg van de steeds omvangrijker projekten en de vertraging in de uitvoering, maakten voorspelbaar dat de terugbetaling der kredieten in de periode na 1975 een probleem zou gaan vormen. Ook de stijging van de export bleef beperkt door de recessie in het Westen, maar vooral door de te geringe uitbreiding van juist die sectoren (waaronder de landbouw) die de exportmarkten hadden moeten bedienen, en tenslotte ook door de stagnatie in de produktie. Toen in 1975 ook nog eens de oogst mislukte, en de regering niet meer graan uit het Westen wilde importeren, besloot men tot drastische prijsverhogingen. De niet-geïnformeerde en met beloften zoet gehouden bevolking reageerde met massale stakingen en hervormingseisen, die opnieuw hard onderdrukt werden. Ditmaal leidde het maatschappelijk verzet tot de oprichting van organisaties zoals het KOR en de onafhankelijke vakbonden, en tot toenemende kritiek ook binnen de partij.

Inmiddels was de periode aangebroken waarin steeds meer rente en aflossing betaald moest worden. Maar de noodzakelijke import van graan, grondstoffen, halffabrikaten en kapitaalgoederen drukten op de betalingsbalans. Gierek nam zijn toevlucht tot wat bekend werd als de 'economische manoeuvre': een drastische beperking van investeringen en importen, afzwakking van de loonstijgingen, en een poging tot het verhogen van de landbouwproduktie (met name in de staatssektor). Nu bleek echter pas goed

hoezeer het investeringsprogramma de ekonomie ontwricht had. De produktie was in hoge mate afhankelijk geworden van import van grondstoffen en halffabrikaten en dergelijke. De rem op investeringen en import leverde nu een reeks van niet-afgeronde projekten op en onderbenutte capaciteit. Intussen steeg de rente op de buitenlandse schuld. Hoewel op centraal niveau een beperking van investeringen was afgekondigd, bleek men de feitelijke investeringen van bepaalde ministeries en lobby's niet in de hand te kunnen of te willen houden, want telkens kwam men veel hoger uit dan was toegestaan in het Plan. (Pas na augustus 1980 kwamen talloze corruptiepraktijken binnen het regerings- en partijapparaat aan het licht, die Polen miljoenen dollars hadden gekost). De vermindering van investeringen ging vooral ten koste van het midden- en kleinbedrijf, en de rest trachtte men min of meer proportioneel te verdelen over de verschillende industrietakken. Maar investeringsprojekten zijn nu eenmaal ondeelbaar, en verdragen zo'n aanpak niet. Het resultaat was een kontinuering van (prestige)-objekten en produktiekapaciteiten die voor een belangrijk deel onbenut bleven, daar ze niet ingepast waren in een evenwichtige structuur, noch afgestemd waren op de nieuwe prioriteiten in het herziene plan, en te lijden hadden van de importbeperkingen. Daar kwam nog eens bij dat de geïmporteerde technologie sterk grondstof- en energieintensief was (ze dateerde doorgaans uit de jaren zestig, en bovendien droeg het gehanteerde planningsstelsel, waarbij het resultaat van ondernemingen niet beoordeeld wordt op een gunstige verhouding tussen kosten en opbrengsten, bepaald niet bij tot een zuinig gebruik van grondstoffen en energie), voorts dat de prijzen op de wereldmarkt stegen en de rentepercentages in het Westen sterk opliepen. Ook de export naar het Oostblok nam af, terwijl de Sovjetunie de prijs van olie drastisch verhoogde.

De bevoorrading van bedrijven raakte steeds meer in het slop door de toenemende ontwrichting. Tussen 1976 en 1979 steeg de arbeidsproduktiviteit minder dan 4%. Produktiedoelen konden alleen met veel overwerk gehaald worden (men schat overigens dat bijvoorbeeld 20-40% van de volgens het plan gerealiseerde kolenproduktie louter uit steen bestond), terwijl er elders onder meer door braakliggende capaciteit een overschot aan arbeid was (officieel geschat op meer dan 1 miljoen arbeidskrachten). Intussen was de konsumptiegoederenindustrie, de woningbouw, het transportwezen en vooral de landbouw min of meer systematisch verwaarloosd. Daardoor waren de beide laatste sectoren extra kwetsbaar geworden voor slechte weersomstandigheden die zich in Polen in de tweede helft van de jaren zeventig geregeld voordeden — en dat droeg bij aan de

voedseltekorten.

Bovendien waren de relatief geringe investeringen in de landbouw – waar zo'n 25% van de beroepsbevolking werkt – vooral gericht op de gekollektiviseerde landbouwbedrijven, die evenwel slechts 25% van de landbouwgrond bebouwen. De rest is overwegend in handen van merendeels kleine boeren, die gemiddeld rond 5 ha bezitten. Deze partikuliere sektor kreeg slechts 25% toegewezen van het voor de landbouw beschikbare investeringsbudget. Toch ligt op dit moment de produktiviteit in de staatssektor zo'n 20% lager per ha, en zijn de produktiekosten er ongeveer 30% hoger. De voor Polen relatief hoge produktiviteit van de partikuliere sektor van de landbouw betekent echter allerminst dat de landbouw kan voldoen aan de behoefte van Polen, want de geringe omvang van de boerderijen betekent dat de kleine boeren nauwelijks in hun eigen voedselbehoeften kunnen voorzien. De import van graan en veevoer steeg dan ook sterk in de jaren zeventig. De scheefgetrokken prijspolitiek maakte het overigens voor veel boeren aantrekkelijker om melk in de winkel te kopen, dan het eigen vee te onderhouden. In 1980 verlaagden zij hun voedselproduktie omdat ze zeer weinig voor hun produkten kregen, en voor dat geld bovendien bijna niets konden kopen.

Hoewel in de hele periode na 1975 de lonen nog altijd stegen (officieel met 1,3% reëel per jaar), werd dat effect door achterblijvende produktie, open en onderdrukte inflatie, de steeds slechtere verzorging van de bevolking met levensmiddelen, woningen en sociale diensten, meer dan teniet gedaan. In 'kommerciële' winkels stegen de prijzen de pan uit, en er ontwikkelde zich een 'binnenlandse export': verkoop van kwaliteitsprodukten tegen harde valuta voor wie zich dat kon permitteren. Ruim twee jaar voor de zomer van 1980 bevond de Poolse ekonomie zich al in een ernstige krisis.

Het Poolse nationaal inkomen daalde in 1979 met 2,3%, in 1980 met meer dan 5%, terwijl de daling in 1981 wordt geschat op meer dan 15%. De konsumptie per hoofd van de bevolking is in drie jaar tijd met ongeveer eenderde gedaald. Een dergelijke ineenstorting is tot nu toe nog uniek in het Oostblok. Alleen al de buitenlandse schuld aan het Westen is inmiddels opgelopen tot 27 miljard dollar, zonder de kortlopende kredieten mee te rekenen. De betaling van rente en aflossing op de langlopende schulden legde in 1971 nog maar op 12,4% van de exportverdiensten beslag; in 1975 was dat opgelopen tot 26,3%, en in 1980 moest maar liefst 83,5% van de exportopbrengst alleen al aan rente en aflossing weer overgeboekt worden naar het Westen. Om toch nieuwe kredieten te krijgen moest meer 'vertrouwen' gewekt worden bij het Westen, werd dus gestreefd naar meer evenwicht op de

betalingsbalans, werd de import nog verder verlaagd, en ging men er zelfs toe over om steeds meer konsumptiegoederen — soms voor prijzen die ver onder de produktiekosten lagen — naar het buitenland te exporteren, om meer valuta binnen te krijgen. In de zomer van 1980 breken dan de eerste stakingen uit, die zouden leiden tot het ontstaan van de eerste erkende onafhankelijke vakbond Solidariteit.

2. Economische hervormingen en arbeiderszelfbestuur²

De steeds geringere greep van de centrale planning op de economische ontwikkeling en de toenemende chaos bleven uiteraard niet onopgemerkt. Al in 1975 en 1976 werd tot in de hoogste kringen, waaronder in Giereks economische advieskommissie, gepleit voor hervorming van de planning, decentralisatie en maatschappelijke controle. Beide malen werden de critici op een zijspoor gezet. Sinds augustus 1980 vond de discussie veel openlijker plaats. Van alle voorstellen kreeg een rapport van een regeringskommissie, bijgestaan door vele deskundigen, uiteraard het meeste aandacht. Hierin werd in algemene bewoordingen gepleit voor een scherpere maatschappelijke controle op de economische planning, een grotere autonomie voor ondernemingen ten aanzien van bijna alle essentiële beslissingen — concurrentie tussen bedrijven om financiële middelen voor investeringen, vrije verkoop van hun produkten, enzovoort —, een centrale rol voor de banken, koppeling van loon en produktiviteit, terugdringing, althans afbakening van de invloed van de partij op het economisch leven (maar dit in bedekte termen).

Wat betreft de economische hervormingen lag het belangrijkste verschil van mening met Solidariteit in de kwestie van het *arbeiderszelfbestuur*. Binnen Solidariteit werd — in reactie op de politieke besluiteloosheid — al in maart 1981 een overlegorgaan opgezet van werknemers uit 17 leidende bedrijven. Dit overlegorgaan — het zogenaamde Netwerk (*Siec*) — formuleerde als eisen: oprichting van arbeidersraden in de bedrijven, een vrij verkiesbare directie en financiële autonomie van het bedrijf. Vanaf mei 1981 volgen dan een reeks initiatieven — vooral in grote bedrijven — om tot arbeidersraden te komen. In augustus 1981 organiseerden deze bedrijven zich in de zogenaamde Lublin-groep,

2. Deze paragraaf is gebaseerd op gesprekken, gehouden in het najaar van 1981 met een aantal bestuursleden en kaderleden van *Solidarność* in een reeks bedrijven en plaatselijke en regionale afdelingen. Een verslag van

deze gesprekken kan men opvragen bij het redaktiesekretariaat van *TPE*. Daarnaast is gebruik gemaakt van krantenberichten uit de jaren 1980 en 1981.

een platform voor interregionale samenwerking.

De strijd voor arbeiderszelfbestuur werd verscherpt door stakingen van het personeel van de LOT (de luchtvaartmaatschappij) en van de hoogovens van Katowice, in juli/augustus 1981. Op dat moment stond de regering nog op het standpunt dat de directeuren van bedrijven door haar benoemd zouden moeten worden. Onder druk van die stakingen werd in september de wet op arbeiderszelfbestuur aangenomen, waarin sprake was van een arbeidersraad als beleidsbepalend orgaan in het bedrijf, dat de directie kon kiezen en ontslaan. Maar de regering behield het recht op veto, en bedrijven die van militair belang zijn (zoals de spoorwegen) of in de dienstverlening opereren (wetenschappelijke instellingen, gezondheidszorg) werden hiervan uitgezonderd.

In een brochure van Solidariteit werd verwoord wat voor haar de arbeidersraden betekenden: "Garanties dat de hervormingen er komen, en snel ook. Hervormingen betekenden het verlies van privileges voor honderdduizenden leden van de politieke en bestuurlijke bureaucratie. Deze 'klasse' torpedeert en vertraagt met opzet de hervormingen. De gevolgen daarvan worden gedragen door jou, je gezin en de massa van eenvoudige producenten. Garanties ook dat de richting van de hervormingen overeenkomen met jouw belangen, dat in de toekomst een hoge effectiviteit in de ekonomie verzekerd wordt, en dat volgende crises vermeden worden (...)." ³

Het proces van invoering van de arbeiderszelfbestuur verliep in ongelijk tempo. Al vóór de wettelijke status waren er verkiezingen op veel wetenschappelijke instituten (in strijd met de latere wet); in geavanceerde bedrijven in de chemie, farmacie en machine-industrie werden al vanaf het voorjaar van 1981 belangrijke beslissingen buiten de directie om genomen. Ook kwamen er initiatieven van de grond om te komen tot regionale controle-kommissies en tot een netwerk van afnemers en leveranciers buiten de officiële kanalen om.

Binnen Solidariteit bestonden overigens veel twijfels over de mogelijkheden van arbeiderszelfbestuur. Sommigen verwachtten dat het voorlopig vooral zou neerkomen op het verdelen van verliezen, zodat er problemen tussen de raden en de werknemers zouden gaan ontstaan. Anderen stelden dat de autonomie van bedrijven het loslaten van de planning en het vrijlaten van lonen en prijzen impliceerde – een shocktherapie waartegen de zieke ekonomie van Polen niet bestand zou zijn. Ze wezen op de risico's

3. Dit citaat is afkomstig uit: Janusz Lewandowski, Jan Szomburg en Jan Majewski, 'Samorząd robotniczy,

krok pierwszy/opracowanie/vstepne/Gdansk', september 1981.

van inflatie, inkomensongelijkheid, bedrijfssluitingen en werkloosheid. Elders werd arbeidersbestuur zelfs afgestemd door de werknemers ("Wat valt er te besturen als er voortdurend te weinig en slechte onderdelen zijn, waardoor de produktie stagneert? Wat kun je doen aan kwaliteitskontrolle als er geen kwaliteit is?"). Maar niettemin werden in veel bedrijven grote vorderingen geboekt met het organiseren en uitvoeren van arbeiderszelfbestuur. Al voor de totstandkoming van de wet waren er in ruim 1000 bedrijven arbeidersraden opgericht of in oprichting. In veel gevallen zette men programma's op, waarin dikwijls punten zoals de volgende te vinden waren:

— er moest nagegaan worden aan welke produktie het meest behoefte bestond en welke produktiemogelijkheden het bedrijf vooral kende (zo nodig moest de produktie omgebogen worden, ook al zou dat gepaard gaan met een vermindering van de export naar de Sovjetunie, gezien onder meer de gebrekkige kwaliteit van de geïmporteerde grondstoffen en produkten uit dat land. In een grafisch bedrijf werd een beperking voorgesteld van de oplage van partijkranten en een verhoging van de produktie van schoolmateriaal. In een groot bouwbedrijf werd de vermindering van activiteiten ten behoeve van de infrastructuur en een verhoging van de woningbouwproduktie voorgesteld);

— vooruitlopend op de prijshervormingen moesten produktiekosten en noodzakelijke marktprijzen berekend worden. Kontakten moesten opgelegd worden met leveranciers en afnemers en overeenkomsten gesloten met bedrijven in dezelfde sectoren over de omvang van de produktie en dergelijke;

— er moet een inventarisatie komen van zeer energie-intensieve produktielijnen, afdelingen die slecht bevoorradad werden of georganiseerd waren, of slechte arbeidsomstandigheden kenden;

— plannen werden gemaakt voor efficiëntere bedrijfsvoering, gericht aanschaffingsbeleid, beter onderhoud van machines, betaalde omscholing, en overplaatsingen die nodig zouden zijn na selektie van de beste produktiemethoden;

— afschaffing van de nachtploeg, vooral voor vrouwen.

Middels zogenaamde 'aktieve stakingen' werden — door in de vrije tijd te werken — de goederen via eigen kanalen gedistribueerd of aan bepaalde instellingen (zoals ziekenhuizen) geschonken. Kontakten werden gelegd met wetenschappelijke instellingen met het oog op advies voor innovatie, verbetering van arbeidsomstandigheden, advisering bij de diskussie over politieke en economische hervormingen, en dergelijke. Onderzocht werd welke bedrijven in kleine onderdelen konden worden opgesplitst, welke onderdelen zich beter leenden voor kleinschalige en ambachtelijke bedrijfsvoering, en voor welke afdelingen specifieke kennis en

scholing nodig was. Voorstellen werden ingediend voor invoering van kleuterscholen, crèches en winkels op het bedrijfsterein. Problemen met betrekking tot huisvesting, vakantie, ziekte en dergelijke werden besproken.

Kortom, in de loop van 1981 deed zich een stroomversnelling voor in de wijziging van de machtsverhoudingen in Polen, Toen op het kongres van Solidariteit in het najaar van 1981 ook nog een reeks konkrete voorstellen werd gedaan voor een sociaal-ekonomisch beleid in de onvoorstelbare krisis waarin het land verkeerde, werd definitief duidelijk dat de Volksrepubliek Polen voor het eerst haar naam werkelijk eer begon aan te doen. Het is deze ontwikkeling waarvan sinds december 1981 wordt getracht haar met hulp van het leger te stoppen en terug te draaien.

Over vraagstukken met betrekking tot het reële socialisme publiceerden wij eerder:

Rob Boonzajer Flaes, *Leorzame experimenten uit de Balkan*. TPE 2/3.

Michael Ellman, *Een kritiek op de konvergentietheorie*. TPE 4/1.

Pieter Boot, *Inflatie in Oost-Europa*. TPE 5/2.